

Research article

The Workbook of Literary Texts in Iraqi Career
Vol. 1, Issue 1, Spring 2020, pp. 21-45

Persian reading of Islamic jurisprudential texts in the Iraqi period
Textualization of the Manuscript of the Book of the “Targhib al-Salat”
(Encouragement of Prayer) on the Jurisprudence and Rules of Prayer (7th
Century A. H.)

Zohair Tayyeb*

Postdoctoral Graduate Persian Language and Literature, University of Tehran

Alimohammad Moazzeni

Professor in Department of Persian Language and Literature, University of Tehran

Received: 04/28/2020

Accepted: 05/11/2020

Abstract

“Targhib al-Salat” is an ancient Persian book belonging to the Iraqi era which has been written on the Islamic rites of praying and worshipping, i.e. saying prayers. This book was kept in libraries, theological seminaries, and science and culture centers for over 900 years, and now, it is bestowed upon us like a gushing spring of language, literature, and ancient history. The current study is conducted on critical correction of Targhib al-Salat text with an approach on text and discourse (analyzing ideology and strength in text) and Fairclough theory (1989) which aims to find out the indices of Iraqi Style in text lexically and syntactically. Indeed, it tries to investigate whether this text belongs to the era or not. Besides, it also is going to find if the text benefits from minor accents or insists on standard Persian. This Jurisprudential text enjoys a wide range of innovative and novel diction and vocabulary dating back to the first centuries of the growth of the Persian language, which is a precious treasure in this book. Moreover, the text provides us with valuable historical, geographical, social, and cultural information on Iranian history. Thus, in this regard, a bibliographical investigation was conducted on anonymous books mentioned in this Text.

Keywords: The Iraqi era, Persian Jurisprudential, Praying, Jurisprudential rulings, Fatwa, Stylistics, Textualization.

فصلنامه کارتنامه متون ادبی دوره عراقی
سال اول، شماره ۱، بهار ۱۳۹۹ هـ ش، صص ۲۱-۴۵

خوانش فارسی از فقه اسلامی در دوره عراقی متن پژوهی نسخه خطی کتاب ترغیب الصلوة در باب فقه و احکام نماز (قرن هفتم هجری قمری)

زهیر طیب*

دانش آموخته پسادکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران

علی محمد مؤذنی

استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۹

چکیده

کتاب ترغیب الصلوة متنی کهن به زبان فارسی متعلق به دوره عراقی است که در آداب نیایش و پرستش اسلام یعنی نماز نوشته شده است. این اثر بیش از نهمصد سال در دل کتابخانه‌ها، حوزه‌های دینی و مراکز علم و فرهنگ ذخیره شد تا امروز چشمه‌ای جوشان از زبان و ادبیات و تاریخ کهن را برای ما ارمغان آورد. پژوهش حاضر براساس تصحیح انتقادی متن کتاب ترغیب الصلوة، با رویکرد زبان‌شناسی انتقادی مبتنی بر متن و گفتمان (تحلیل نقش ایدئولوژی و قدرت در متن) و نظریه فرکلانف (۱۹۸۹) انجام گرفته است. فرضیه این پژوهش، بررسی شاخص‌های سبک عراقی در متن از دو منظر واژگانی و دستوری (دستور تاریخی) است و به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا متن به راستی به دورانی که بدان منسوب است تعلق دارد یا خیر؟ (مثبت) و آیا متن، از لهجه‌های فرعی سودجسته یا بر زبان فارسی معیار پای فشرده است؟ (فارسی معیار). با بررسی متن، واژگان و ترکیب‌های بدیع و نویافته‌ای که در لغتنامه‌های فارسی وجود ندارد و گنجی گرانقدر در این متن کهن است به همراه اطلاعات ارزنده تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی و فرهنگی از تاریخ و جامعه ایران آن روزگار به دست آمده است. در پایان ضمن کتابشناسی مآخذ متن، درباره آثار و کتاب‌های گمنامی که در این اثر از آنها یاد شده، سخن گفته شده و بخش کوتاهی از متن برای آشنایی بیشتر به پیوست مقاله گزارش شده است.

کلیدواژه‌ها: دوره عراقی، فقه فارسی، نماز، احکام، فتوی، سبک‌شناسی، متن‌پژوهی.

۱. پیشگفتار

نیایش و پرستش مفهومی است که ادبیات را بی‌درنگ معطوف و متوجه خود می‌کند. همه آیین‌ها در ادبیات پیرامونشان بروز و ظهور دارند و پیش از آنکه دانش‌های دینی گرداگرد آنها را فرا بگیرد، این ادبیات است که هسته و اساس آنها را تشکیل می‌دهد. خاصه ادیان آسمانی که وحی و کتاب مؤلفه بارز آن است.

در سیر تاریخی ایران هم مضامین دینی دستمایه آفرینش‌های ادبی قرار گرفته و دریای زخاری از آثار شگرف و زیبا را آفرینشکار شده است؛ آثاری که اگر نبودند امروز میراث چندانی از ادب کهن برای ما باقی نمانده نبود و پیوستار تاریخی زبان شکوهمند فارسی بسا که گسسته بود.

کتاب *ترغیب الصلوة* متنی کهن به زبان فارسی است که در آداب نیایش و پرستش اسلام یعنی نماز به رشته تحریر درآمده است. این اثر بیش از نهصد سال در دل کتابخانه‌ها، حوزه‌های دینی و مراکز علم و فرهنگ ذخیره شد تا امروز چشمه‌ای جوشان از زبان و ادبیات و تاریخ کهن را برای دوران ما نمودار باشد. وجود واژگان و ترکیب‌های بدیع و نویافته از سده‌های نخست نشو و نمای فارسی دری گنجینه‌ای گرانقدر در این متن دینی است و افزون بر این، خوانش آن، اطلاعات ارزنده تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی و فرهنگی را از تاریخ ایران به ما می‌رساند.

وجوه گوناگون این متن محدود به نوشتار پیش رو نیست و پژوهشگران همچنان می‌توانند این کتاب را مورد تدقیق و موشکافی علمی قرار دهند. *ترغیب الصلوة* براساس داده‌هایی که در منابع کتابشناسی کهن وجود دارد، «نخستین متن منسجم شناخته شده فقهی به زبان فارسی» است که مؤلف در تدوین آن بیش از یکصد منبع فقهی مقدم بر آن بهره جسته و از حیث علمی نیز ترازوی والا دارد که نشان‌دهنده میزان اهمیت دادن ایرانیان به آیین‌های اسلامی است. علاوه بر این به فراخور مباحث مختلف به بیان احکام و روندهای دینی و تعاریف و اصطلاحات فقهی نیز در سرتاسر این کتاب پرداخته شده است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

حسن بساک در مقاله «سبک‌شناسی دیباجه‌ها و تحمیدیه‌های متون نثر سبک عراقی» (بساک، حسن: ۱۳۹۹، ۱-۴۸/۲۲) ساختار دیباجه آثار این دوره را مشتمل بر دیباجه و تحمیدیه‌های عربی و فارسی بررسی می‌کند و از این رهگذر به ساختار متحدی در آغاز بیشتر کتاب‌های این دوره می‌رسد.

مرتضی حیدری در مقاله «اثبات رخدادهای سبکی با استفاده از آمار استنباطی (مطالعه موردی: تشابهات حروفی در سبک عراقی)» (حیدری، ۱۳۹۵: ۹۵-۱۲۲/۲۳۳) با بررسی آمار استنباطی از متون دوره عراقی، نتیجه می‌گیرد که در گذار زمان، پراکندگی ساختمان تشبیهات حروفی در دیوان شاعران سبک عراقی، متأثر از بسته‌تر شدن زاویه ساختمان تشبیه در سبک این دوره (قرن هفتم تا نهم) بوده و از هنجارهای سبک عراقی پیروی کرده است.

در بررسی مقالات این حوزه مشاهده می‌شود که حجم اصلی پژوهش‌های صورت گرفته درباره متون دوره عراقی، ناظر به متون منظوم و اشعار شعرای سبک عراقی است و درباره متون نثر و ویژگی‌ها و ساختار آن کمتر تحقیقی صورت گرفته است.

۳. مبانی سبکی پژوهش و روش تحقیق

۳-۱. زبان‌شناسی انتقادی

تحلیل گفتمان انتقادی ریشه در زبان‌شناسی انتقادی (۱۹۷۹) دارد که طی آن گروهی از زبان‌شناسان پیرو مکتب نق‌گرای هالیدی گرد هم آمدند و با هدف آشکار کردن روابط قدرت پنهان و ایدئولوژیک متن این اصطلاح را برگزیدند. اینان معتقد بودند در زبان‌شناسی صورت‌گرای چامسکی به کارکردهای اجتماعی متن توجه نمی‌شود (آفاگل زاده، و غیثیان، ۱۳۸۶).

۳-۲. فراگرد پویای سبک در زبان و ادبیات

دو زمینه و بستر سبک‌شناسی زبانی و سبک‌شناسی ادبی در تعامل اجزاء خود با یکدیگر مدلی از تعاملات را پدید می‌آورند که تشکیل‌دهنده «فراگرد پویای سبک در زبان و ادبیات» است. الف. در ساحت نخست عوامل محیطی از یکسو و عوامل ذهنی از سوی دیگر به طور ممزوج یا مستقل در اثر ادبی مداخله می‌کنند. مداخله‌گری این دو عامل غیر قابل پیشگیری است.

ب. در ساحت انسانی، جامعه‌ای که نویسنده در آن زندگی می‌کند از انسان‌هایی با باورها و رفتارهای گوناگون اما نزدیک به هم تشکیل شده است که این انسان‌ها میراث معنوی خود را در نسل‌های بعدیشان نیز به ودیعه می‌گذرانند. مجموعه باورها و رفتارهای منعکس شده از جامعه و رفتارها و باورهای فردی نویسنده پیوسته در حال برهم‌کنش و تأثیر و تأثر بر یکدیگرند. این برهم‌کنش در چهره ادبی و زبانی اثر نیز به وضوح هویدا است. ج. در نزدیک‌ترین ساحت به اثر مقولات ادبی و زبانی در تعاملی همراستا در اثر ادبی در کنار هم می‌نشینند تا از تعامل و توازی آنها صورت اثر شکل بگیرد. بی‌این همراستایی فرض پدید آمدن یک اثر متعارف ادبی محال است. مدل تعامل انسان با زبان و ادبیات هم پایان بخش این فراگرد پویایی است.

بدین ترتیب است که بر اثر تعاملات ادبی بر انسان (نویسنده و مخاطب) سه وضعیت پدید می‌آید: الف. انسان صاحب اثر در برابر مداخلات محیطی و ذهنی یا از بُنشت و توشه ارزنده ادبی برخوردار است که او را قادر به حفظ استقلال از این هر دو عامل می‌کند، یا ناگزیر از شکل‌پذیری از ذهن و محیط پیرامون می‌شود. در این

تعریف، وجه غالب اثر مورد نظر است و مداخله انکارناپذیر؛ اما متعادل این عوامل در اثر مد نظر نمی‌باشد.
ب. انسان صاحب اثر از طریق بر هم کنش فردیت خود و جامعه به توسعه و تعالی می‌رسد. توسعه مفهومی متناظر با دانش و تجربه و تعالی مفهومی در ارتباط با ادراک و شهود مفاهیم عمیق مرتبط با روان و نهاد انسان‌هاست.

ج. انسان صاحب اثر موازات ادبیات و زبان یا دست به تقلید می‌زند و از کلیشه‌ها و الگوهای پیش‌آفریده استفاده می‌کند و یا دست به آفرینش بدیع ادبی و زبانی زده و از این رهگذر نوآوری یا تکرار را رقم می‌زند. هر یک از سه محصول این چرخه بار دیگر بر علل به وجود آورنده خود تأثیر می‌گذرانند و بر محیط ادبی و ذهن نویسنده، جامعه پیرامون و فردیت وی و زبان و ادبیات تأثیرگذار خواهند بود و این چرخه همواره پیرامون اثر آفرینان دایر و فعال است.

در مدلی که برای توصیف روابط زبان، ادبیات و انسان سخن پرداز ارائه کردیم، دو محور سبک‌شناسی زبانی و ادبی می‌توانند در این مدل جای خود را با یکدیگر عوض کنند و تقدّم قرارگیری آنها در مراحل این چرخه بی‌اهمیت است. همچنین تقدّم جزوی هر یک از عناصر سبک‌شناسی زبانی و ادبی کاملاً قراردادی و در این فراگرد بی تأثیر است. (طیب و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۴۷-۴۷/۳۵۸)

جنبه ادبی هر اثر، ابتدائاً، در دو حوزه واژگان و دستور زبان قابل بررسی است. از نقطه نظر سبک ادبی، متن مورد پژوهش، از نظر مفردات و ترکیب‌های واژگان و تألیف دستوری جملات و بافتار آن نمایشگر سبکی روان، ساده با پرهیز از صنعت‌پردازی ادبی و نثر فنی است که در عین زیبایی، نوآوری در ترجمه مفاهیم و کلمات در آن هویداست. مؤلف در این اثر کوشش می‌کند تا رنگی فارسی و ایرانی بر مفاهیم و موازین دین مبین اسلام بزند. متن علاوه بر فقه، جای‌جای در حوزه اخلاق نیز گسترش یافته و در سایه عوامل محیطی، اجتماعی و ادبی روزگار خود، نمودهای ذهنی، فردی و زبانی آن دوران را در قالب مداخله، برهم‌کنش و همراستایی این عوامل به ظهور می‌رساند که بازه‌ای از مفاهیم آفرینش و تقلید، توسعه و تعالی و استقلال و شکل‌پذیری را در آن نمودار ساخته است.

۴. یافته‌های پژوهش

از نظر زبان و ادبیات، کتاب ترغیب الصلوة، واجد ویژگی‌های زیر است:

۴-۱. واژگان

واژگان کهن که برخی از آنها تا کنون در جای دیگری معرفی نشده‌اند، در این متن وجود دارد. اهمیت این واژگان نویافته، روشن و بی‌نیاز از توضیح است. برخی از این واژگان به طور مفرد و برخی دیگر در دل جملات قابل گزارش هستند:

عَفُو: به معنی قابل گذشت. ابویوسف رَحِمَهُ اللهُ گفته	باختنِ شطرنج: شطرنج بازی
عَفُو است. آبِ دهانِ خر و آستر، عَفُو است؛ بول‌ریزه	بارگین: نگاه شود: پارگین
که مانند سِر سوزن است عَفُو است.	باری: دست کم (این واژه در ترکی عثمانی بدین معنا هنوز مستعمل است).
پیرو: دنبال و عقب چیزی.	باری با وضو باشم، من باری وضو نسازم
از پیرو کشتی	باف: بود
هفت یک: به معنی یک هفتم.	بانگ: اذان
اگر یکی را از هفت یک کم باشد قربانی کدام روا	حالی: بی درنگ
نباشد	باید که حالی سجده آرَد
گردیدن: به معنی تغییر یافتن و منقلب شدن.	بَجول: استخوان شتالنگ که نام عربیش کعب است.
اما علما گفته‌اند که حوضِ ده در ده حکم دریا دارد	بَدَسْت: وجب یک دست
تا آن زمان که از آن نجاست رنگِ آن آب یا طعم	برخواست، برخاستن، برنمی‌خواستند، برخاسته:
آن یا بوی نگرَد.	برخاستن
خورد: به معنی کوچک و خُرد.	برکشیدن: وزن کردن
انگشتِ خورد، انگشتِ خُرد پای	برکشیدند سیزده من بود
انگشتِ نَری: انگشت ابهام	بزهکار: گناهکار
انگشترین: انگشتر	بنا کرده‌شده: بنا شده
آورَه: ابره، قبا و ابره رضایی	بِهَبِیت: با حشمت و صولت و مهابت
ایزار: شلوار	بیاکانند: پرو و آکنده کردن
ایزاربند: بندِ شلوار	بیبی: خاتون و خانم خانه
چهارگانی / دوگانی: چهار و دو رکعتی.	پایچه: پاچه
این فریضه‌های چهارگانی را دوگانی گزارَد. /	بالا: ارتفاع
مسافر را در سفر، نماز را چهارگانی گزارَدن، مکروه	پنجاه گز بالا دارد.
است	کراستن (نویافته): دباغی کردن
آستین پیچیده: حالتی که کسی برای وضو آستین	پوست کِراسته، کِراستن، کراهند، بکراهند
خود را بالا زده باشد.	تن دار: دارای جرم و بدنه
آفتاب رویه: مشرقه	تنها گزار: اقامه کننده نماز فردی
آماسیدن: ورم کردن	

رسول (ص) فرمود... مردان و زنان رسیده را که پوشند عورت خود را. روا: مجاز زمین ماده: زمین با شن رونده، بیابان ماسه زار سِتَان: بر پشت خوابیدن سِرْقین: مدفوع چهارپایان سَرْموزه: کفشی که روی موزه (نوعی پاپوش) می پوشند سرنگونسار: واژگون سُرُون: نشمینگاه. شارنده: ریزنده و تراونده شَدیار: شخم زدن زمین به قصد زراعت و کِشت شست: عدد شصت شُقّه: جامه روپوش مصر جامع: شهری که در وی سلطان و قاضی و طیب حاذق و مفتی و نقد رایج و آب روان بود، آن را گویند. علف خور: چراگاه فرا پیش کرد: امام کردن در نماز، پیش انداختن فرا هم رسند: به همدیگر برسند فریجی / فرجی: نوعی از قبای بی بند گشاد و در پیش آن بعضی تکمه افزایند و بیشتر بر فراز جامه پوشند. سی یم: سی ام قبای بارانی: قبای کلاه‌داری که در روزهای بارانی بر روی لباس بر تن می کشیدند. قَعده: نشستن در نماز کارفرمای: استفاده کارفرمای خانه: مورد استفاده در خانه کمتر نفاس را حدی نیست: حد اقل... گردون: ازابه	تَوْرُک: بر سُرین نشستن. تیر ماه: پاییز و فصل خزان جادو: جادوگر جادو را باید گُشت. جماعتی: اقامه کننده نماز به جماعت در صفوف پشت سر امام جَنگَگاه: میدان نبرد، محراب نماز جَوْرَب: جوراب حدّ بلاغت: سنّ بلوغ ماز: آن چیزی باشد که پوست را بدان دباغت کنند و یک جزو از اجزای سیاهی باشد (برهان). خُسپیدن: خوابیدن خلال ریش کردن: شانه کردن خِمار: مقنعه خو در آب انداختن: تف کردن در آب خواجه سرای: مخنث تاب: تار نخ (تابیده) در خانه هر مؤمنی که رشته تابی از حرام باشد دعای او به هیچ وجه مستجاب نشود. دراز گز: بلند و طولانی درزبایدن: دزدیدن دست پیمان: مهریه دست گُش مسلمان: ذبیحه دستوانه: مچبند فلزی مردانه دستوری: اجازه دنیایی: مادی دیواربست: مرز شهر، سواد شهر راه آوردی: سوغات راهگذر: مسیر تردد رستگاه: رُستگاه، محل رویش رسیده: بالغ
---	---

و از این، مار و کژدم می خواهد: اراده می کند	گرو/ گرو بستن: شرط و شرط بندی
فرود رفتن: پایین رفتن	گفته آمد: گفته شد
و بعد از آن، وقتی بگزارد: نماز در وقت	مُدْرِك: کسی را گویند که اوّل نماز با امام دریافته
و نزدیکِ علمای ما رَحِمَهُمُ اللهُ در مسجد نمازِ جَنَازَه	مُراهِق: تازه بالغ
نشاید گزاردن و نزدیکِ شافعی شاید: مجاز و	مُرورای: مروارید
ممنوع بودن	مَسْبُوق: مسبوق، کسی را گویند که آخر نماز با امام
بیرون: نشیمن گاه	دریافته
و نشستن، چنان که بیرون بر زمین نهد؛	لَاحِق: کسی را گویند که میان نماز با امام دریافته.
تسمیه: بسم الله الرحمن الرحيم گفتن	موزه: پاپوش
وی زدنی: وزیدن	نارسیده: نا بالغ
ایستاده: راکد	و واجب باشد صدقه فطر دادن از نفس خود و از
هر آب ایستاده که بالای آن در پهنا حساب یابد	فرزندان نارسیده وقتی که نارسیده را مال نباشد و
هفصد: هفتصد	اگر نارسیده را مال باشد از مال نارسیده دهد.
هنوار: هموار	نشسته گاه: محل نشستن
یاپسا: (نویافته) عطسه	نکنده: بخیه و آجیده جامه و سوزنی را گویند.
یادداشت آن نماز بامداد: قضای نماز صبح	نماز وقتی: نماز در وقت خوانده شده
پُرسیدن: تسلیت گفتن داغ فوت نزدیکان	نماز گاه: مصلی
یاران می آمدند و او را می پُرسیدند	نماز گزار: نماز گزار، مأموم
	نهالین: تُشک. لحاف.

۴-۲. دستور زبان

از دیدگاه دستوری، کتاب واجد ویژگی های متعدّد سبک نثر ساده و کهن قرن ششم و آغاز قرن هفتم هجری قمری است. حذف مکرر افعال، حروف ربط و دیگر اجزاء جمله به تقدیر از اختصاصات زبان فارسی دوران سلجوقی است که هم اکنون نیز ساختار دستوری آن در زبان ترکی عثمانی زنده و جاری است. به کارگیری ساخت های ماضی و مضارع به جای هم و استعمال راء زائد که تأثیری در معنا ندارد، نیز از ویژگی های شواهد متن حاضر است.

۴-۲-۱. موارد حذف به تقدیر معنوی

حذف ادات شرط	پاکی قرار گیرد آنگاه [پاک] شود.
[اگر] دو قوم فرا هم رسیدند...	حذف رای مفعولی
حذف همکرد فعل	اگر یکی از اینها [را] در نماز بکشد نماز تباه نشود.
پیری که بر روزه قادر نباشد [روزه] ندارد.	اگر فاتحه را خطا خواند، نماز تباه شود و اگر سوره
اما نجاستی که نتوان دید چندانی بشوید که دل او بر	خطا خواند...

چون خشک [شود] و نشان پلیدی نماند پاک شود و نماز بر آن روا باشد.	حذف حرف ربط «از»
حذف مضاف الیه	چون به سفر بیرون خواهد رفت [از] یارانی که به سفر نخواهند رفت وداع کند.
نزدیک شافعی جمع کردن دو نماز به حسب وقت روا باشد، خواه در سفر و خواه در حضر. و نزدیک علمای ما رَحِمَهُمُ اللهُ میان دو نماز جمع نتوان کرد به حسب.	حذف فعل «گیرد»
حذف حرف اضافه «مر»	و در میان دو سجده آن مقدار نشستن که همه اندامها قرار [گیرد].
کشنده باشد مر گوینده خود را در بهشت.	حذف فعل «باید»
حذف حرف ربط «که»	و در کنز آورده که در هر دو قعه مردان را بر پای چپ نشستن و پای راست بر سینۀ انگشتان استانیدن و زنان را در هر دو قعه هر دو پای را از سوی راست بیرون کردن و بیرون بر زمین نهادن [باید].
هر فعلی را که نماز گزارنده چنان کند که کسی [که] او را ببیند گمان برد که او در نماز نیست، نماز تباه شود.	حذف فعل «باشد»
حذف مضاف الیه	که دستار بستن بی آن که اندکی میان سر برهنه، راست نیاید.
هر کس در پس امام قرائت کند، دندانها [یش را] برکنند.	آنچه در وی [باشد را]، اگر بگویم غیبت باشد.
حذف مفعول	یا آنجا که امام را وضو تباه؛ اگر مسبوق را فرمایش کشد اولی آن است که مسبوق پیش نرود.
اگر خطر بیرون کشیدن مرده باشد از گور، [آن گور را] به خشت پخته محکم سازند روا باشد.	حذف فعل «است»
حذف توأمان چند جزء از جمله	آنچه در وضو مکروه، شش چیز است.
اما خوردن آن گوشت به اتفاق علما روا نباشد؛ از برای آن که لازم نیست که [هر] چیز که [پاک] باشد، خوردن آن حلال باشد چون خاک که پاک است اما خوردن آن حرام است.	حذف فعل «گوید»
	و اگر در معصیت و محنت و رنج باشد ذکر خدای تعالی تا به برکت ذکر از معصیت و رنج و محنت خلاصی یابد.
	حذف فعل «شود»
	۴-۲-۲. موارد حذف به تقدیر لفظی
قامت گوید، خدای تعالی برابر کوهها فرشتگان را بفرستد تا به وی اقتدا کنند.	حذف اسناد کامل (حذف جمله به تقدیر)
حذف فعل «است»	شایسته کشتن شود در دنیا و... عقوبت جاودانه در آخرت.
درست آن است که وضو، درست، و فتوی بر این است.	حذف فعل «کنند»
حذف قید	هر که نماز گزارد بی بانگ و قامت، همان فرشتگانی که نویسنده اعمال وی اند، بدو اقتدا و اگر بانگ و

اگر دو کس جماعت می گزارند [آن هنگام] حذف مفعول
 وضوی امام تباه شد.
 در بیان قرآن خواندن در نماز و آنچه نماز را تباه
 اگر نماز پیشین گزارده قامت شنید [آن هنگام]
 کند و آنچه نکند.
 بیرون آید، روا باشد.
 حذف واو عطف
 اگر به اشارت می گزارد در نماز، صحّت یافت
 خدا یا! مرا بیمارز و مادر پدر مرا بیمارز.
 [پس] به اتفاق علما نماز از سر گیرد

۵. دیگر اختصاصات سبکی

به کارگیری ماضی و مضارع به جای هم
 اگر سنت پیشین می گزارد قامت گفتند یا سنت جمعه می گزارد خطبه آغاز کردند
 و اگر نماز خفتن بگزارد پس وضو ساخت، سنت و وتر بگزارد
 یا در نماز عید تکبیرهایی که پیش از فاتحه می بایست خواند (ر ۱۳۷)، ترک کرد.
 جماعتی از ترس آه کنند یا به آواز بگریستند و یا گفتند
 و اگر امام آیت رحمت خواند جماعتی به امید رحمت بگریستند و یا گفتند...
 اگر من توفیق یافتی که همه کافران روی زمین را در جنگ بکشتی و آن همه از من فوت شدی، بر دل من چندان
 رنج نرسیدی که تکبیر اول از من فوت شدی.

اضافه بنوت فارسی

انس مالک، خالد ولید، جعفر ابی طالب، حسن زیاد، حمزه عبدالمطلب، حسین علی و انس مالک

اضافه بیانی

مار افعی

اضافه مقلوب

آداب بزرگ ترین سفر آن است که نماز را تأخیر نکند، نر گاو، هفتادساله طاعت و پنجاه ساله طاعت، تمام سر
 مسح کشیدن

تقدیم و تأخیر ارکان جمله

و نزدیک بعضی از متأخران تباه نشود در این همه که گفته شد.
 کسی که معصیت آشکارا کند، او را با بدی های او یاد کنند.
 خدای تعالی فرمود که: بدرستی که نماز بر مؤمنان فریضه است در وقت گزاردن.

تکرار مسند الیه

اگر سجده سهو را بعد از آن که به هر دو دست سلام باز دهد سجده سهو بیارد.

۶. دستور تاریخی

پس از افعال کهن که برخی از آنها نویافته است، حروف ربط کهن و حذف یای نکره بیشترین بسامد را در متن
 دارند. سبک ساده متن بیشتر در کار بیان مطلب است تا هنرنمایی ادبی اما همین سادگی خود موجد سبک و

نگارشی زیبا و خواندنی شده است.

افعال کهن

در این متن، بیش از ۳۰ فعل کهن بازشناخته شده است که عبارتند از:

نَدَریا بید	که در خانه، در کار باشد.
نه در آمده	با زن خود صحبت کردن، صحبت نشاید داشتن
واپس آرد	تنهاتنها گزارند
نمازها باز گزارد / ند - باز گزارند	تنها گزارند
به جواب حساب یابد	بر این دو جامه کمتر کردن مکروه باشد
جادویی کنند، جادو است که جادویی کند	اگر نماز پیشین بگزارد، بعد از سلام او آمد که نماز
خوی خود را فرا شهوتها و آرزوها نکند	بامداد نگزارده
در محیط آورده، که اگر معنی بدو، نمی گردد	اگر گرگِ نر بر گوسفند شود
باز گردانند. بازگردانند هیچ نماز را (قضا کردن نماز)	چون دو رکعت بگزارد و به فراموشی به قیام رفت
بر آمدن و در آمدن: اگر آب از آن حوض بیرون رود پاک شود هر چند که باز از راهگذر دیگر هم بدان حوض در آید اما اگر هم از آن راهگذر بر آید و هم از آن راهگذر در آید پاک نشود.	کارفرمای زر و نقره، کارفرمودن: آنچه در آب دادن طلا و نقره مورد استفاده قرار گرفته را پس از آن مورد استفاده قراردادن
هر دو پای را و ایستاندن	اگر نجس و پلید بودی، ایشان را به خوردن نفرمودی
یاسپا کشیدن	روی سوی قبله بنشیند
خلیفه خواهد کند	و در هدایه می آرد که هر چیز که بوی گنده و گنده شدن از پوست دور کند و بازدارد، آن به جای کراستن باشد.
وضو ساخت	ساختگی وضو کردن
خون بشارد	بر می بایست خواست
تان می تند	اما نجاست خفیفه... نزدیک شافعی اگر آن مقدار که توان به جامه پایین رسد نماز روا نباشد.
زنان را بر کردن	شکم
اگر در نماز دو سهو زیاد افتاد	
و اگر غلط کردند و روز عرفه نماز گزارند	
باید که سنگی در توبره اندازد و به خانه خود برد	
او همیشه می رود	
راء زائد	سده های پنجم و ششم است که در این کتاب، نمونه هایی از آن وجود دارد:
اینگونه راء که واجد هیچ نقش یا معنی خاصی در جمله نبوده و تزئینی است، از اختصاصات سبکی	فهرست کتاب هایی که این کتاب را از آنجا جمع

کرده شده...	مسجد است. (=به منزلة)
هر کس را در میان نماز وضوی او تباه شود، وضو سازد و آنچه باقی مانده تمام کند.	حرف ربط کهن تا اگر بی وضو باشد تا از آن چیز رنجی به او برسد...
ساختار کهن جمله	حرف رای فک اضافه
که شاید غیر خطیب که یک، یکدیگر را کنند امامت.	اما در برگردانیدن جامه امام را در وقت دعا کردن، چند قول است.
چه بوده است مر تو را که پیش از در آمدن به بهشت، بر پیرایه بهشتیان می بینم؟	اگر در نعمت بود شکر خدای را ذکر خدای تعالی گوید.
سُئیان سمرقند از برای آن کلاه بر سر می نهند که میان سر، برهنه نماند از برای صرفه دستار.	ولیکن آب در دهان و بینی او نکنند در وقت وضو دادن او را.
تقدیم و تأخیر اجزای دستوری جمله	نقل است که یکی از یاران صحابه را تکبیر اول بیرون نرود از مسجد بعد از شنودن بانگ نماز مگر فوت شد.
مناقض پیش از آن که نماز گزارد.	خدای تعالی فرمود که: ای مؤمنان! برخوانید در نماز آنچه شما را آسان تر است.
نیستم من از جفاکاران.	و در هدایه آورده که بلندخواندن فاضل تر بود تنها گزار را...
فعل لازم در معنی متعدی	عطف در صفت
سر بر آید (در معنی سر بر آرد)	ترس بسیار و قوی...
حرف ربط که در معنی چرا که	عدم ذکر یای وحدت و نکره
کاسه ای را که در آن طعام خورده باشند به آبی که بدان آب میوه شسته اند بشویند به اتفاق روا باشد؛ که، آن آب پاک است و نیز پاک کننده است.	یکی از اختصاصات لهجه های خراسانی و شرقی فارسی کهن، عدم ذکر یای نکره در نوشتار و اماله آن در گفتار است که هنوز هم در تلفظ افغانیان و تاجیکان زنده است. موارد متعددی از این اختصاص زبانی در کتاب وجود دارد.
قید کهن: نزدیک	که اگر جوی چنین باشد
اگر گواهان گواهی دادند نزدیک به دیدن ماه ذی الحجه...	رکعت
حرف ربط کهن، از	حرام کننده کارها
پس علما از این حدیث ها اولی ترین مردمان اند. (=)	حلال کننده کارها
براساس این حدیث)	از آیت
حرف ربط کهن، به	اعرابی را دید
به حقیقت آن به مسجد باشد و سجد گاه به جای	فاتحه و سوره دیگر

بزرگداشت خابانیده، می خابانند
 هر کس سخن گوید که مردمان بخندند...
 بلک
 اگر کسی را سرای و متاع خانه باشد که...
 سایی
 کاربرد ضمیر به جای اسم اشاره
 مبرید مبرید مبرید (به تشدید)
 و نزدیک شافعی وی به شهوت یا به غیر شهوت هر
 برخواستن
 چگونه که بیرون آید غسل واجب شود. (اشاره به
 نمازگذار
 منی)
 ما در تمام متن، برخواستن را به «برخاستن» و
 حذف جزء فعلی در ساخت صفت
 نمازگذار را به «نمازگزار» (در حالت اسمی و
 نزدیک من این کلمات دوست تر =)
 مصدری و فعلی و وصفی) اصلاح کرده ایم زیرا
 دوست داشتنی تر) است.
 گذاردن و گذاشتن معطوف به چیزهاست و در
 املا فارسی کهن
 مورد کارهایی همچون نماز نیست.

۷. صنایع ادبی

آرایه سجع

نویسنده در راستای سبک ادبی قرون متقدم، صنایع لفظی چندانی را در نگارش کتاب به کار نبرده است اما فرازی از کتاب دیگری که نام آن را نیاورده و حاوی سجع است را در متن خود نقل کرده است:
 پرسید که از کارها کدام فاضل تر است؟ گفت: آن که بمیری و زبان تو به ذکر خدای تعالی تر باشد.

اسم صوت

و در صلات مسعودی آورده که امامت پیرگوژپشت که قیام او چون رکوع باشد، روا نباشد و امامت ثاذا و تم تم و فافا درست نباشد؛ اما:

ثاذا کسی را گویند که بارها ثاء به زبان او آید و آنگاه سخن گوید؛

و تم تم کسی را گویند که بارها تم به زبان او آید، آنگاه سخن گوید؛

و فافا کسی را گویند که بارها فاء به زبان او آید، آنگاه سخن گوید.

۸. فوائد تاریخی

در این کتاب اطلاعات تاریخی قابل توجهی وجود دارد که هر چند کتاب برای آنها نگاشته نشده اما گزارشهایی کهن بشمار می آید که در ذیل خواهند آمد.

جایگاه امام علی (ع) نزد حنفیه قرون متقدم

نویسنده در کتاب خود امام علی (ع) را با عنوان امیرالمؤمنین علی یاد کرده است. پس رسول صلی الله علیه و سلم فرمود که: هرگاه که این قمر راهزن بدان دیه که عقرب دارد باشد به سفر مروید و این حدیث موقوف است بر امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه.

جایگاه امام حسین (ع) نزد حنفیه قرون متقدم

نویسنده در کتاب مقام شامخ نوه پیامبر اکرم و سید الشهداء (ع) را با چنین عبارتی پاس داشته است:

و امیرالمؤمنین حسین بن علی از رسول صلی الله علیه و سلم پرسید که از کارها کدام فاضلتر است؟ گفت: آن که بمیری و زبان تو به ذکر خدایتعالی تر باشد.

مقیاس‌های کهن اندازه‌گیری

به مناسبت، نویسنده از اندازه‌های طولی متعارف در دوران خود در کتاب، ذکری به میان آورده است: فرسنگی دوازده هزار گام است و هر گامی یک گز و نیم عوام است و سه یک فرسنگ شش هزار گز است پس هر فرسنگی هژده هزار گز باشد.

میل سه یک فرسنگ است و هر میلی چهار هزار گام است و هر گامی یک گز و نیم است به گز عام یعنی گزی که بیست و چهار انگشت باشد که شش قبضه است.

بیان مسافت

علاوه بر مقایسه پیش گفته، نوع دیگری از بیان مسافت نیز در عهد مؤلف رواج داشته است:

سه شبانه‌روزه راه

گناهان مشهور در عهد مؤلف

مؤلف جایی در کتاب به مناسبتی از برخی گناهان رایج در عهد خود سخن می‌گوید. وی می‌نویسد: اگر جماعتی به گناه مشغول‌اند چنان که نرد یا شیطرنج می‌بازند و یا دف و نی و چنگ و مانند اینها می‌نوازند و یا سرود می‌گویند و یا پای می‌کوبند...

منابع علم قرائت در عهد مؤلف

کتاب بازگوکننده این مطلب است که گذشتگان به دانش تجوید و قرائت قرآن اهتمام داشته‌اند و منابع اصلی آن را مورد استفاده قرار می‌دادند:

خواجه امام خلیل بن احمد، مخرج حروفی ساخته به عربی (۸۱ پ) بود این ضعیف آن را به پارسی کرده‌ام و در این کتاب آورده.

دیدگاه خاص مؤلف نسبت به یک حدیث

مؤلف در تفسیر إن من البیان لسحراً دیدگاهی خاص ارائه می‌نماید. وی می‌نویسد: و رسول صلی الله علیه و سلم فرمود که: بدرستی که سخنی هست که مانند سحر است، یعنی کسی هست که سخن خود چنان گوید که شنوندگان برخلاف آن که آن سخن باشد فهم کنند.

گزارش امنیت راه حج در عهد مؤلف

نویسنده در چند جا به مناسبت از وضعیت نابهنجار راهها در مسیر حج گزارش می‌کند: خاصه در این زمان ما که راه ایمن نیست. و شیخ ابوبکر اسکاف نیز چنین گفته که در زمان ایشان امن راه نبوده که حاجیان بی دادن رشوه به حج نمی‌رسیده‌اند، یعنی راه‌داران را تا رشوه نمی‌داده‌اند، نمی‌گذاشته‌اند ایشان را که به حج روند.

رواج لقب سید به خاندان پیامبر اکرم (ص)

نویسنده در کتاب خود می‌نویسد:

یا هاشمی است یعنی سید است...

صدقه فطر هاشمی را روا نباشد یعنی سید را

ماجرای قمر در عقرب

و این ضعیف این حدیث را از محدثان بزرگوار استماع کرده که قمر نام راهزنی بوده و عقرب دیهی بوده در راه یمین و در عهد رسول صلی الله علیه و سلم این قمر راهزن بدان دیهی که عقرب نام داشته می آمده و راه می زده، پس رسول صلی الله علیه و سلم فرمود که: هرگاه که این قمر راهزن بدان دیه که عقرب دارد باشد به سفر مروید و این حدیث موقوف است بر امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه.

رمزگان مخفف کلمات برای یادگیری آسانتر

و در کتوز آورده که دست بر آورده نشود مگر فقعیس صمعج. و در کافی این را بیان کرده:

- اول دست (۵۲ پ) بر آوردن در تکبیر تحریمه؛
- دویم در وقت دعای قنوت خواندن؛
- سیم در تکبیرات هر دو عید؛
- چهارم در وقت بوسه دادن حجرالاسود؛
- پنجم چون به کوه صفا بر آید و دعا کند؛
- ششم در مروه به وقت دعا کردن؛
- هفتم در سنگ انداختن در هر دو جمره اول و دویم.

۹. متن پژوهی فقه اثر

هرچند ما در محلّ مقام بررسی آراء فقهی این کتاب نیستیم و پژوهش حاضر ادبی است، اما در یک نگاه می توان گفت فقیه مؤلف در این کتاب تنها به بازگویی میانی و اقوال و فتاوی دیگران نپرداخته است. وی در جای جای اثر آرای فقهی خود را نیز بیان می کند که این مؤید تجزی او در فقاها و علو شأن فقهی او است و ارزش کتاب را دوچندان می کند. چرا که فرق است بین بازگویی فقه و نظر داشتن در آن. به باور ما از دل این کتاب می توان با ساختار تحلیلی متون فقهی ایرانی قرون ششم و هفتم آشنا شد. از زاویه متن، نویسنده در هنگام ارائه آراء فقهی خود معمولاً چنین می نویسد: «فتوی بر این است...». در ادامه دو فراز از متن را که متضمن فوائد فقهی جالب نظرند، می آوریم:

فتوای قرآنی جالب توجه

نویسنده در بخشی از اثر که به مقوله قرائت در نماز مربوط است می نویسد: و بعضی قُربِ مخرج را اعتبار می کنند چنان که فَلَا تَقْهَر را فلا تکهر خوانند این روا باشد؛ از برای آن که قُربِ مخرج است و معنی کهر و قهر هر دو غلبه کردن است و فتوی بر این است که تباه نشود.

فتوای عجیب

نویسنده در بیان قرائت نماز بیان می کند: بعضی علما گفته اند که اگر تورات و انجیل و زبور در نماز بخواند، روا باشد.

۱۰. کتابشناسی منابع کهن فقهی متن

در ابتدای این اثر در همه تحریرها، احمد بن محمد الزاهد، نویسنده متن عربی اثر که کتاب حاضر ترجمه فارسی آن است، از یکصد و شش کتاب مقدم به عنوان منابع خود یاد می‌کند که در نگارش این متن از آنها سود جسته است. بیشتر این کتاب‌ها در حوزه فقه و حدیث و تفسیر است. ارزش این بخش از کتاب به معرفی اسامی و اطلاعات و بخش‌هایی از متن کتاب‌هایی است که امروز در دسترس ما نیستند. از ۱۰۶ منبع معرفی شده در آغاز این اثر تلاش ما به بیش از ۶۶ اثر که برخی از آنها هم در دسترس نبودند، منتهی نشد. بنابراین فهرستی از ۴۰ اثر مهم از جمله چند تفسیر و چند جامع حدیثی با پیدایش این کتاب به دست محققین خواهد رسید که پژوهش درباره آنها را می‌تواند آغاز کنند یا دست کم در مواجهه با نسخه‌های کهن فاقد مشخصات اصلی از داده‌های این متن در شناخت آنها بهره جویند.

شرح کرخی	کتاب: الأصول التي عليها مدار كتب اصحابنا، مؤلف: ابوالحسن کرخی (متوفی ۳۴۰)، مخطوط
اصول حسامی	کتاب: المنتخب في اصول المذهب، مؤلف: محمد بن عمر، حسام‌الدین اخسیکتی (۶۴۴ق).
تحفة الفقهاء	کتاب: تحفة الفقهاء في الفروع مؤلف: للشيخ الإمام الزاهد علاء الدين محمد بن أحمد السمرقندی الحنفی
تاج الأسماء	کتاب: (تهذيب الأسماء - تاج الأسماء - تاج المصادر)، مؤلف: بیهقی، احمد بن علی (۵۴۴ق) مخطوط دانشگاه تهران نسخه ۲۲۴۴-ف
احیای علوم	کتاب: احیاء علوم الدین مؤلف: محمد بن محمد الغزالی (المتوفی ۴۵۰ق) محقق: حافظ عراقی، عبد الرحیم بن حسین، دار کتاب العربی
اصول یزدوی	کتاب: اصول الدین مؤلف: ابوالعسر محمد بن محمد البردوی (المتوفی ۴۹۳ق)
استحسان	کتاب: الاستحسان مؤلف: ؟ مخطوط: دانشگاه تهران نسخه ۹/۷۶۹۹
اصول فقه	کتاب: الأصول مؤلف: الإمام أبي القاسم علاء الدين شمس نظر ابوبکر ممد بن احمد بن ابی احمد السمرقندی الحنفی (المتوفی ۴۵۰ق)، مخطوط
جامع صغیر خانی	کتاب: الجامع الصغیر فی الفروع مؤلف: شبیانی، محمد بن حسن (متوفی ۱۸۹ق)؟
جامع کبیر اوحدی	کتاب: الجامع الکبیر فی الفروع مؤلف: شبیانی، محمد بن حسن (متوفی ۱۸۹ق)؟
حقایق	کتاب: الحقائق (فی احکام الفقه بالفارسیة) مؤلف: ؟ (اهالی چین)، قرن ششم، مخطوط: کتابخانه پاریس P.2066
سامی فی الاسامی	کتاب: السامی فی الأسماء مؤلف: لأبي الفضل أحمد بن محمد الميدانی (التمیز فی القرن الخامس الهجری)
کتاب السیر	کتاب: السیر و المغازی، مؤلف: محمد بن اسحق مطلبی (۱۵۱ق)
شامل بیهقی	کتاب: الشامل مؤلف: ابالقاسم ابو محمد اسماعیل بن حسین بیهقی (المتوفی ۴۰۲)
فتاوی مرغینانی	کتاب: الفتاوی مؤلف: أبو المحاسن ظهير الدين الحسن بن علی المرغینانی (المتوفی ۵۰۶ق)
فتاوی سراجی	کتاب: الفتاوی السراجیة مؤلف: سراج الدين أبو محمد علی بن عثمان بن محمد بن سلیمان التیمی الأوشی الفرغانی الحنفی (المتوفی ۵۶۹ق) تحقیق: رضا الحق دارالنشر: دارالکتب العلمیة بیروت
فروق نیشابوری	کتاب: الفروق فی فروع الحنفیة مؤلف: ابوالمظفر جمال الاسلام اسعد کرایسی نیشابوری (المتوفی ۵۷۰ق)
مبسوط	کتاب: المبسوط مؤلف: محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسی (المتوفی: ۴۸۳هـ)
محیط	کتاب: المحيط البرهانی فی الفقه النعمانی مؤلف: محمود بن احمد بن عبد العزیز ابن مازة البخاری الحنفی (متوفی ۶۱۶) تحقیق: عبد الکریم سامی الجندی دارالنشر: دار الکتب العلمیة (بیروت)
مغرب	کتاب: المغرب فی ترتیب المعرب مؤلف: ابوالفتح ناصر الدین مطرزی الخوارزمی (المتوفی ۶۱۰ق)
هدایة الفقه	کتاب: الهدایة فی شرح بداية المبتدی، مؤلف: علی بن ابی بکر بن عبد الجلیل الفرغانی المرغینانی، أبو الحسن برهان الدین (المتوفی: ۵۹۳هـ)، تحقیق: طلال یوسف، ناشر: دار احیاء التراث العربی - بیروت - لبنان

مصنفی	کتاب: انتقاد المصنفی فی أصول الفقه مؤلف: الغزالی
بداية فقه	کتاب: بداية المجتهد و نهاية المقتصد (کتابی در فقه تطبیقی عامه) مؤلف: ابوالولید محمد بن احمد بن محمد بن رشید، معروف به ابن رشد حفید، تحقیق: عبدالرؤف سعد، چاپ طه، بیروت ١٤٠٩.
بستان	کتاب: بستان العارفين الموسوم بکتاب البستان، مؤلف: نصر بن محمد سمرقندی (٣٧٥ق)
تهذیب	کتاب: تهذیب الآثار وتفصیل الثابت عن رسول الله من الأخبار، مؤلف: محمد بن جریر بن یزید بن کنین بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبری (المتوفى: ٣١٠هـ)، تحقیق: محمود محمد شاکر، ناشر: مطبعة المدني - القاهرة، عدد الأجزاء: ٢
جامع الاصول	کتاب: جامع الاصول من احاديث الرسول مؤلف: ابوالسعادات مجدالدين مبارک بن محمد بن محمد شیبانی موصلی، معروف به ابن اثیر (٥٤٤-٦٠٦)
جامع المضمرة	کتاب: جامع المضمرة والمشكلات فی شرح مختصر الإمام القدوري (المتوفى ٤٢٨هـ)؟
فتاوى عتابی	کتاب: جامع جوامع الفقه المعروف بالفتاوى العتابية مؤلف: أبی نصر أحمد بن محمد العتابی البخاری الحنفی المتوفى سنة ٥٨٦ هـ
فتاوى خلاصه	کتاب: خلاصة الفتاوى مؤلف: الشيخ الإمام طاهر بن أحمد بن عبد الرشيد البخاری (المتوفى ٥٤٢ هـ)، مخ
روضه الزندوسی	کتاب: روضة العلماء مؤلف: حسين بن يحيى البخاری الزندوسی
جامع صغير عتابی	کتاب: شرح الجامع الصغير للعتابى مؤلف: زين الدين أبو نصر أبو القاسم احمد (٥٨٦ق)
شرح طحاوی	کتاب: شرح مختصر الطحاوی فی الفقه الحنفی مؤلف: أبی بکر الرازی الجصاص (المتوفى ٣٧٠ ق)
شرعة الإسلام	کتاب: شرعة الإسلام مؤلف: محمد بن أبی بکر القمی الجوعی البخاری الحنفی (المتوفى ٥٧٣ق)
صحیحین	کتاب: صحیح بخاری (المتوفى ٢٥٦ق) و صحیح مسلم (المتوفى ٢٦١ق)
صلاة مسعودی	کتاب: صلاة مسعودی مؤلف: مسعود بن محمود بن يوسف سمرقندی (سال تألیف: ٥٢٤ق) مخطوط
عمدة الفتاوى	کتاب: عمدة الفتاوى مؤلف: أوحده الدين عبد الله بن احمد النسفی (المتوفى ٥٠٨) مخطوط
عمدة المغنی	کتاب: عمدة المغنی و الطالب النبیه فی تصحیح التنبیه مؤلف: ؟ مخطوط بدار الکتب المصرية
عیون المسائل	کتاب: عیون المسائل مؤلف: ابونصر محمد بن محمد طرخانی ملقب به فارابی، در حدود سال ٢٥٧هجری قمری
فتاوى نوازل	کتاب: فتاوى النوازل مؤلف: ابی اللث نصر بن محمد بن ابراهیم السمرقندی الحنفی (المتوفى ٣٧٥ق) تحقیق: سید یوسف أحمد ناشر: دار الکتب العلمیة (بیروت)
شرح علائی	کتاب: فوائد العلائیه للإمام السمرقندی، الفوائد العلائیه مؤلف: الإمام أبی القاسم علاء الدين شمس نظر ابوبکر ممد بن احمد بن ابی احمد السمرقندی الحنفی (المتوفى ٤٥٠ق)
مختصر ایضاح	کتاب: مختصر الايضاح مؤلف: القاضي النعمان المغربي (٣٦٥ق) مخطوط
منتخب طحاوی	کتاب: مختصر الطحاوی مؤلف: أبی جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوی الحنفی (المتوفى ٣٢١ق)
مختلف فقیه ابوليث	کتاب: مختلف، مؤلف: نصر بن محمد بن أحمد أبو الليث الفقيه السمرقندی، المشهور بإمام الهدی، (ت ٣٧٣ هـ)
مشارك الانوار	کتاب: مشارق الأنوار علی صحاح الآثار، مؤلف: عیاض بن موسی بن عیاض بن عمرو بن الحصبی السبتي، أبو الفضل (المتوفى: ٥٤٤هـ)، دار النشر: المكتبة العتيقة ودار التراث
ملتسم	کتاب: ملتسم الأخوان فی فروع فقه الحنفی، مؤلف: عبد الرب الغزنوی (المتوفى ٥٠٠ ق)
منظومه	کتاب: منظومة الخلافات، مؤلف: عمر بن محمد نسفی که اختلاف آرای فقهی ابوحنیفه، ابویوسف، شیبانی، زُفر بن هُدَیل، شافعی و مالک را - به صورت منظوم و به ترتیب ابواب فقهی - در بردارد.
نوادر الأصول	کتاب: نوادر الأصول فی أحاديث الرسول صلى الله عليه وسلم (ت: عميرة) مؤلف: محمد بن علی الحکیم الترمذی أبو عبد الله
نوادر الفقه	کتاب: نوادر، مؤلف: نصر بن محمد بن أحمد أبو الليث الفقيه السمرقندی، المشهور بإمام الهدی، (ت ٣٧٣ هـ)
واقعات ناطفی	کتاب: واقعات ناطفی، مؤلف: عمر بن محمد بن ابی بکر الناطفی، مکتبی به ابو حفص (المتوفى ٥٤٦ق) مخطوط

کنز	کتاب: کنز الدقائق فی الفقه الحنفی، مؤلف: أبو البرکات عبد الله بن أحمد النسفی، تحقیق: د. ساند بکدش، سنة النشر: ۱۴۳۲ ق / ۲۰۱۱ م
صحاح	کتاب: کتابهای صحیح حدیثی اهل تسنن (ششگانه) (ترمذی، متوفی ۲۷۹ - ابی داود، متوفی ۲۷۵ - نسائی، ۳۱۳ ق - ابن ماجه، ۲۷۵ ق - بخاری (المتوفی ۲۵۶ ق) و مسلم (المتوفی ۲۶۱ ق))
فتاوی صغری	کتاب: فتاوی الصغری مؤلف: حسام الدین شهید، امام عمر بن عبدالعزیز (المقتول ۵۳۶ ق) تبویب: نجم الدین یوسف بن الحمد الخاصی الخوارزمی (منقول: عن کشف الظنون ج ۲ ص ۱۲۲۴) مخطوط: جامعه الملک سعود تحت رقم ۱۸۸۴
فتاوی ظهیری	کتاب: الفتاوی الظهیریة مؤلف: ظهیر الدین الحسن بن علی المرغینانی (ت. نحو ۶۰۰ هـ / ۱۲۰۳ م) مخطوط
نافع	کتاب: الفقه النافع فی فقه الحنفی مؤلف: ناصر الدین أبی القاسم محمد بن یوسف الحسینی السمرقندی (المتوفی: ۵۵۶ هـ) دراسة و تحقیق: د. ابراهیم بن محمد بن ابراهیم العبور ناشر: مکتبة العیکان چاپ: اول، ۱۴۲۱ هـ - ۲۰۰۰ م عدد الأجزاء: ۱
کافی	کتاب: الکافی مؤلف: محمد بن یعقوب بن اسحاق مشهور به ثقة الاسلام کلبینی (المتوفی ۳۲۹ ق) ناشر: دار الحدیث
متفق	کتاب: المتفق والمفترق، مؤلف: أحمد علی ثابت الخطیب البغدادی أبو بکر، تحقیق: محمد صادق آیدن الحامدی، حالة الفهرسة: غیر مفهرس، ناشر: دار القادری، سنة النشر: ۱۴۱۷ - ۱۹۹۷، عدد المجلدات: ۱، چاپ: اول
فتاوی مُلتَقَط	کتاب: الملتقط فی الفتاوی الحنفیة مؤلف: ناصر الدین أبی القاسم محمد بن یوسف الحسینی السمرقندی (المتوفی: ۵۵۶ هـ)، تحقیق: محمود نصار و السيد یوسف أحمد، ناشر: دار الکتب العلمیة
حقایق سلمی	الکتاب: تفسیر السلمی مؤلف: السلمی الجزء: ۱ (المتوفی ۴۱۲ ق) المجموعة: مصادر التفسیر عند السنة تحقیق: سید عمران چاپ: اول ۱۴۲۱ - ۲۰۰۱ م ناشر: بیروت، دار الکتب العلمیة
زاد الفقهاء	الکتاب: زاد الفقهاء شرح مختصر قدوری مؤلف: بهاء الدین محمد بن أحمد الإسیجانی (متوفی ۵۹۱ ق) تحقیق: عید بن محمد بن حمد اللدوسری چاپ: اول: ۱۴۲۱ - ۲۰۰۱ م ناشر: بیروت، دار الکتب العلمیة
شرح قدوری	الکتاب: شرح القدوری مؤلف: امام أبی نصر أحمد بن محمد بن محمد البغدادی المشهور بالأقطع المتوفی (سنة ۴۷۴ ق) تحقیق: ابراهیم بن محمد اکبر و د. صالح بن محمد السلطان ناشر: جامعه الإمام محمد بن سعود الإسلامیة چاپ: اول ۱۴۲۸ هـ - ۲۰۰۷ م
شرح هداية	الکتاب: شرح الهدایة، مؤلف: أحمد بن عمار المهدي أبو العباس (المتوفی ۴۳۰ ق)، أصل هذا الكتاب رسالة ماجستير، ناشر: مکتبة الرشد ۱۴۱۵ - ۱۹۹۵، عدد المجلدات: ۲
کیمیای سعادت	الکتاب: کیمیای سعادت، مؤلف: امام محمد غزالی طوسی (المتوفی ۵۰۵ ق)، تحقیق: حسین خدیو جم و همکاران ناشر: نگاه، ۱۳۹۰ ش
قدوری	الکتاب: مختصر القدوری فی الفقه الحنفی مؤلف: أحمد بن محمد بن أحمد بن جعفر بن حمدان أبو الحسين القدوری (المتوفی: ۴۲۸ هـ) تحقیق: کامل محمد محمد عویضة، ناشر: دار الکتب العلمیة چاپ: اول، ۱۴۱۸ هـ - ۱۹۹۷ م
جامع صغیر	کتاب: الجامع الصغیر مؤلف: ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی اصفهانی معروف به ابن هلال ثقفی (متوفی ۲۸۳ ق)

دهها کتاب ناشناخته نیز در شمار منابع این متن کهن به تصریح مؤلف معرفی شده‌اند که امید است روزی به دست آیند: اسباب المغفرة، انفع، تفسیر ام المعانی، تفسیر امام زاهد، تفسیر دُرَر، تفسیر کامل، تفسیر کنز المعانی، جامع اوحدی، جامع کبیر، حسامی، ذخیره فقه، ریاحین الاحادیث، شرح تهذیب، شرح منظومه، شرح نافع، شرح وافی، فتاوی اوحدی، فتاوی برهانی، فتاوی تجنیس، فتاوی حجة البلخ، فتاوی حسامی، فتاوی خانی، فتاوی کبری، فتاوی مسعودی، فتاوی نسفی، فروق ناطفی، فواید جامع صغیر، کتاب المناسبی، کفایة بیهقی، کفایت شعبی، کنز

الدقایق، لوامع البیان، مُکَمَّل، مجمع البحرین، مختصر کافی، ملتقى البحار، منافع، مناقب العلوم، نصاب الفقه، وافی، هارونیات و ینایع.

وجود این میزان منابع فقهی حاکی از اقتدار فقه در سده‌های میانی در کشورهای غیر عربی و نگارش ده‌ها اثر در این موضوع و رواج بحث‌های فقهی در مراکز علمی بوده است.

۱.۱. نسخه‌شناسی

هرچند درایتی، نویسنده فاضل فهرست نسخه‌های خطی ایرانی (فنخا)، نویسنده این نسخه را قرن نهمی دانسته است، اما به شهادت انجامة نسخه خطی کتابخانه نورعثمانیه که مأخذ این پژوهش است، این نسخه در نیمه دوم قرن هفتم کتابت شده است و لاجرم نسخه مأخذ، باید متعلق به اواخر قرن ششم یا اوائل قرن هفتم باشد. درایتی نسخه پایه این پژوهش را ندیده است.

ترغیب الصلوة

کتاب در آداب و احکام فقهی نماز طبق مذاهب اهل سنت است که آن را از ۱۰۶ کتاب معتبر اهل سنت گردآوری شده، در ۶۷ فصل به بیان احکام نماز و طهارت می‌پردازد.

[کشف الظنون ۳۹۹/۱؛ فهرستواره فقه ۱۴۰۰ ساله اسلامی ص ۶۴؛ مشترک پاکستان ۴۵۱/۱۴-۴۶۰؛ دنا ۱۱۵۸/۲-۱۱۵۹ (۹ نسخه)]

نسخه پایه

استانبول، نورعثمانیه؛ شماره نسخه: ۱۴۲۷

خط: نستعلیق، مُحَمَّد مُقِیمِ ابنِ اَبی القاسِمِ ابنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ ابنِ أَحْمَدِ الاسْفَرغابادی، تا: ۶۶۹ ق؛ مصحح؛ کاغذ: نخودی آهار مهره، جلد: تیماج سوخته با نقش زراندود برجسته لچک و ترنج و سر ترنج و پاترنج و لچکهای کنگره دار مزین به گل و برگهای ساده مکرر ززین و سر طبل ضربی، ۲۰۰ گ (۱-۲۰۰ پ)، ۱۹ سطر، اندازه: ۱۲/۹ × ۲۱ سم [ف: ۲۹/۱-۲۱۳]، اندازه: ۱۳ × ۱۸ وقف عثمان خان پسر سلطان مصطفی خان عثمانی در حدود ۱۰۰۰ قمری

آغاز: پس از حمد خداوند و درود بر رسول وی، می‌گوید بنده ضعیف، محمد بن احمد بن الزاهد رحمه الله علیه که چون بدین حدیث رسیدم که رسول صلی الله علیه و سلم فرموده: اول حساب که بر بنده بکنند روز قیامت، از نماز باشد

انجام: تَمَّتْ هَذِهِ كِتَابَةُ الشَّرِيفَةِ وَ الرَّوَايَةُ الصَّحِيحَةُ فِي يَدِ الْعَبْدِ الْمَذْنِبِ الرَّاجِي إِلَى رَحْمَةِ الْكَرِيمِ الْهَادِي أَحَقَرُ الْعِبَادِ الْآثِمِ مُحَمَّدُ مُقِيمِ ابنِ اَبی القاسِمِ ابنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ ابنِ أَحْمَدِ الاسْفَرغابادی شَرَّفَهُمُ اللَّهُ بِوُقُورِ الْأَيَادِي فِي سَنَةِ ٦٦٩^(۱)

از این اثر ۱۲ نسخه دیگر در فهرست نسخه‌های خطی ایرانی معرفی شده است:

۱. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ۸۸۷۷/۱

آغاز: فتاوی عتایی، شرح کرخی، مختلف، فقه ابواللیث، جامع... (پارگی)، جامع المضمورات، کفایه شعبی،... فصل اول در تحریض نماز بر اتباع سید المرسلین از بیان کتاب و حدیث؛

انجام: برابر

۲. مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۳۷۶۶۹

آغاز و انجام: برابر

خط: نستعلیق، بی کا، تا: اواخر ربیع الاول ۸۶۶ ق؛ تملک: محمد امین مدرس؛ اهدایی: رهبری، مهر ۱۳۸۶؛ کاغذ: نخودی آهار مهره سمرقندی، جلد: تیماج با ترنج و سرترنج، ۲۶۷ گ، ۱۵ سطر، اندازه: ۱۳ × ۱۸ سم [اهدائی رهبر: ۳-۱۴۶]

مشهد؛ شیخ علی حیدر؛ شماره نسخه: ۳۴

همان نسخه بالا [مؤید: ۳-۵۸۰]

۳. تهران؛ دانشگاه؛ شماره نسخه: ۵۹۰۷/۱

مختصر آن است؛ خط: نستعلیق، کا: شیخی بن سلامه بن سعدالله از احشام طغمایمنکی، تا: پنجشنبه ۱۵ رجب ۸۹۰ ق؛ افتادگی: آغاز (گویا یک صفحه)؛ کاغذ: سمرقندی، جلد: تیماج تریاکی ترنج دار، ۳۰۵ گ (۱-۳۰۵ ر)، ۱۵ سطر (۸×۱۲)، اندازه: ۱۲×۱۸ سم [ف: ۱۶-۱۴۳]

۴. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: بدون شماره

خط: نستعلیق، بی کا، تا: قرن ۹ و ۱۰ [مختصر ف: ۱۷۵]

۵. قم؛ مرعشی؛ شماره نسخه: بدون شماره

خط: نسخ، کا: شیخ علی الکریمینی، تا: ۹۲۳ ق؛ قطع: رقعی [میراث شهب: س ۵ ش ۳ و ۴-۱۴۹]

۶. قم؛ مرعشی؛ شماره نسخه: ۱۲۷۹۷

آغاز: برابر؛ انجام: اما نزدیک اما شافعی رحمه الله طاهر است کیف ما کان و این روایت در منظومه است ثم المنی طاهر بلا حرج، تمت.

خط: نسخ، بی کا، تا: ۹۳۳ ق؛ مصحح، محشی؛ مهر: «قل م سکت سلم و من سلم فنجی، محمد شریف بن محمد مرحومی، ۱۳۲۴» (بیضی بزرگ)؛ کاغذ: شرقی، جلد: تیماج عسلی با ترنج، ۳۴۰ گ، ۱۷ سطر (۵×۱۴)، اندازه: ۱۳×۲۱ سم [ف: ۳۲-۴۹۴]

۷. مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۸۷۶۴

آغاز: برابر؛ انجام: که اگر خلق بدین نوع که علم فرض عین همه است دانا شوند و با دانان (کذا) به دفع این حالت است که دیگران خواهد آمدن ان شاء الله تعالی برخیزند و بر صلاح اینها قیام نمایند.

خط: نستعلیق، کا: سکندر بیگ، تا: قرن ۱۲، محشی؛ کاغذ: حنایی، جلد: تیماج قهوه‌ای، ۳۵۳ گ، ۱۵ سطر، اندازه: ۱۶×۲۱ سم [ف: ۲۱/۱-۲۷۳]

۸. مشهد؛ رضوی؛ شماره نسخه: ۳۳۰۲۰

انجام: و آنچه مانند اینها باشد

خط: نستعلیق تحریری، بی کا، تا: قرن ۱۲؛ افتادگی: انجام؛ اهدایی: رهبری، بهمن ۱۳۸۴؛ کاغذ: نخودی آهار مهره، جلد: تیماج فرنگی، ۲۷۵ گ، ۱۹ سطر، اندازه: ۱۱×۲۳ سم [اهدائی رهبر: ۳-۱۴۷]

٩. قم؛ مسجد اعظم؛ شماره نسخه: ١٨١٣
 آغاز: پس از حمد خداوند تعالی و صلوة بر رسول او که محمد است علیه السلام و بر خویشان و یاران او رضوان الله تعالی علیهم اجمعین می گوید... که بر این حدیث رسیدم که؛ انجام. و اگر تر باشند تا نشویند پاک نشود و این نزدیک عثمان است و اما نزدیک شافعی آب پاک است خواه تر و خواه خشک و این روایت در منظومه است.
 خط: نستعلیق، بی کا، تا: ١٢٧٠ ق؛ جلد: مقوا زیتونی با ترنج و سر، ١٨٠ گ، ١٧ سطر، اندازه: ٢٧×١٦ سم [ف مخ: ٤٤٤-١]

١٠. تهران؛ انجمن آثار و مفاخر فرهنگی؛ شماره نسخه: ٣٦
 آغاز: حدیث چند که درین باب است آن احادیث رسول صلی الله است با ترجمه در قلم آورد و این کتاب را ترغیب الصلوة نام نهادم؛ انجام: فضلک و برحمتک یا ارحمن الراحمین.
 بی کا، بی تا؛ افتادگی: آغاز؛ کاغذ: فرنگی، جلد: تیماج مقوایی تریاکی با ترنج و نیم ترنج، ٤٨٨ ص، ١٩ سطر کامل (١٤×٩)، اندازه: ١٨/٥×١٢ سم [ف: ٦٧]
 ١١. قم؛ مرعشی؛ شماره نسخه: ٧٧٠١

آغاز: برابر؛ انجام: اگر تر باشد پاک نشود نزدیک امام محمد در این صورت پاک شود و نزدیک امام یوسف خط: نستعلیق هندی، بی کا، بی تا؛ مجدول؛ مهر: «محمد بن عبد الوهاب» (مربع)؛ جلد: مقوایی عطف گالیگور نیلی، ١٧٥ گ، ١٩ سطر، اندازه: ٢٧×١٦ سم [ف: ٢٠-٨١]
 ١٢. تهران؛ مجلس؛ شماره نسخه: ٧٤٣٤

آغاز: برابر؛ انجام: و این نزدیک علماء ما است رضوان الله علیهم اجمعین اما نزدیک اما شافعی رحمة الله علیه آب منی پاک است خواه تر و خواه خشک و این روایت در منظومه است.
 خط: نستعلیق، بی کا، بی تا؛ جلد: گالیگور عطف تیماج، ٣٩٨ گ، ١٧ سطر، اندازه: ٢٥×١٣/٥ سم [ف: ٢٥-٤١٣]

دستنویس های خارج از ایران

دو تحریر دیگر از این کتاب در کتابخانه های کشور ترکیه موجود است که یکی متعلق به قرن یازدهم هجری قمری و دیگری بدون تاریخ است و با وصف ملاحظه چندان اهمیتی نداشتند.

DVD Numarası

نسخه اول:

نسخه دوم:

Arşiv No: 03 Gedik 17353/1
 Eser Adı Muhtasaru Targîbi's-Salât
 Yazar Adı Muhammed b. Ahmed ez-Zâhid
 Müstensih
 Konu İslâm Dini-İbadetler
 Dili Farsça
 Telif Tarihi Hicri (Miladi) 0 (0)
 İstinsah Tarihi Hicri (Miladi) 1052 (1641)
 Bulunduğu Yer Milli Kütüphane-Ankara
 Koleksiyon Afyon Gedik Ahmet Paşa İl

Arşiv No: 15 Hk 874
 Eser Adı Tergibu's-Salât
 Yazar Adı Muhammed b. Ahmed Zâhid
 Müstensih
 Konu İslâm Dini-İbadetler
 Dili Farsça
 Telif Tarihi Hicri (Miladi) 0 (0)
 İstinsah Tarihi Hicri (Miladi) 0 (0)
 Bulunduğu Yer Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi
 Koleksiyon Burdur İl Halk Kütüphanesi

گزارش پژوهش

این بررسی با شناسایی نسخه خطی شماره ۱۴۲۷ کتابخانه نورعثمانیه شهر استانبول، کتابت شده به سال ۶۶۹ قمری در ۲۰۳ برگ آغاز شد. در ادامه نسخه‌های خطی ۷۴۳۴ (فاقد تاریخ کتابت در ۴۰۲ برگ که ویژگی آن درج برخی عبارات عربی از متون فقهی عربی است و از این حیث متمایز و جالب نظر است) و ۸۸۷۷ (کتابت شده به سال ۲۹ جمادی الآخر ۸۵۴ قمری و برخوردار از ویژگی‌های نسخه پیش گفته مجلس در ۲۷۱ برگ) مجلس شورا و ۸۷۶۴ آستان قدس رضوی در مشهد (۲۰ محرم الحرام بدون سال و برخوردار از ویژگی‌های ادبی و متضمن بخش‌هایی از متن عربی) نیز که کامل بودند و در دسترس قرار داشتند، گردآوری و مشخص شد که تحریر نسخه نورعثمانیه با دیگر تحریرها قدیمی‌تر، ساده‌تر و متفاوت است؛ هرچند از حیث محتوایی تمام نسخه‌ها در یک محور قرار دارند.

تألیف یا ترجمه؟

پس از بررسی نسخ خطی این اثر چنین پرسشی در ذهن شکل گرفت. چرا که از این کتاب تحریرهایی با محور معنایی واحد اما ترتیب واژگانی و متنی مختلف وجود دارد؛ به نحوی که به زحمت می‌توان خوشه‌ای از نسخه‌های متحدالمتن را فراهم آورد. ملاحظه اطلاعات نسخه شناسی اثر و آغاز و انجام نسخه‌ها مؤید این امر است که به احتمال قوی، اصلی عربی برای این کتاب موجود بوده که نویسنده آن، همان مؤلف یادشده در آغاز اثر است. تردید در این موضوع به خاطر یاد نکردن از منبع عربی اولیه در هیچ‌یک از نسخه‌های موجود از کتاب است. باب پژوهش در این رابطه باز خواهد بود. در پایان بخشی از این اثر را برای آشنایی بیشتر متن پژوهان دوره عراقی گزارش می‌کنیم.

[فصل اول]

در بیان فضیلت نماز و متابعت کردن رسول صلی الله علیه و سلم که خدای تعالی فرمود: وَمَا آتَاكُمُ

الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا^(۲)

حقّ جلّ و علا در کتاب رضی و نامه مرضی^(۳) خویش چنین فرموده که بگیریید آنچه رسول به شما آورد و از آنچه شما را بازداشت، بازایستید. پس فرمان‌برداری رسول صلی الله علیه و سلم فریضه باشد. و رسول صلی الله علیه و سلم گفت: هر که سنت مرا ضایع کند، حرام باشد بر وی شفاعت من. و رسول گفت صلی الله علیه و سلم که هر که زنده دارد سنت مرا، بدرستی که مرا زنده داشته باشد؛ و هر که زنده دارد مرا، بدرستی که دوست (۵ پ) داشته باشد مرا؛ و هر که مرا دوست دارد، روز قیامت آمنا به و صدقنا با من در بهشت باشد.

و زنده داشتن سنت رسول صلی الله علیه و سلم آن است که بنده مومن سنت‌های او را به جای آرد و علم دین و شریعت را بیاموزد که علم دین و شریعت آموختن بر مردان مومن و زنان مؤمنه فریضه است.

پس بنده مومن مسأله‌ها که در نماز از دانستن آن چاره نیست باید که بیاموزد تا نماز او درست باشد که اگر کسی این شرایط نماز را نداند و به جای نیارد، نماز وی باطل باشد و روز قیامت آمنا به و صدقنا به حساب آن درمآند و از

جمله زیان کاران باشد. خوشحال آن کسانی که خود را و فرزندان خود را از تاریکی جهل بیرون آرند و به نور علم در آرند. و عملی که به علم کنند، هر چند که اندک باشد، ثواب آن بسیار است و عملی که بی علم کنند، هر چند بسیار باشد، ثواب آن اندک است.

پس هر کسی که از سر علم، این پنج وقت، نماز به جماعت بگزارد، بدهد خدای تعالی ثواب ده هزار شهید. و رسول صلی الله علیه و سلم فرمود که: مثل پنج نماز همچون جوی آب روان است که بر در سرای یکی از شما می‌آید و هر کسی که روز پنج بار در آنجا غسل می‌کند، هیچ چرکی بر اندام وی ماند؟! گفتند: نی یا رسول الله! پس رسول صلی الله علیه و سلم فرمود که: هر که در شبانه‌روزی، این پنج وقت، نماز را از سر علم در وقت به جماعت گزارد، بر وی از گناهان هیچ باقی نماند.

نتیجه

متن عربی کتاب ترغیب الصلوة از نگاهشده‌های فقهی سده‌های نخستین تمدن اسلامی است که ترجمه‌های فارسی متعددی از آن در سده‌های هفتم و هشتم هجری قمری (دوره عراقی) صورت گرفته است. متن مورد پژوهش ما، یکی از برگردان‌های این متن عربی فقهی است که امام احمد بن زاهد در فقه نماز نگاهشده است.^(۴) فارغ از جنبه‌های فقهی این کتاب که موضوع پژوهش در دیگر دانش‌هاست، این متن به دلیل قدمت آن، حاوی فواید مختلف لغوی، دستوری و دستور تاریخی و مشتمل بر برخی فواید تاریخی است. علاوه بر آن، تعلق این متن به دوره میانی ادبیات فارسی، ویژگی‌های سبکی دوره عراقی را در کتاب نمودار می‌سازد: سلاست و روانی، پرهیز از صنعت پردازی و پیچیدگی و واژگان اصیل و با قدمت فارسی، یکدستی و خودداری از تداخل روایت، بوطیقای مستحکم و پایدار و نظام مندی منطقی در بیان مطالب. متون دوره عراقی به دلیل میان‌دورگی تاریخی در تاریخ ادبیات فارسی، حاوی اطلاعات بکر و معتبری در مورد تاریخ علم در سده‌های نخستین هجری هستند و در خلال آنها نکات مهمی قابل کشف و دستیابی است. از آن جمله دانش فقه و علم دین است که با مطالعه متون فقهی فارسی، تصویر شفاف و روشنی از زاد و بود مردمان آن دوران به دست آمده و دامن فراخ فقاہت و اجتهاد را در دل فتاوی مندرج در این آثار می‌توان به روشنی دریافت. مطالعه این متن، ما را با وجوه متکثری از جامعه و فردانیت مردمان مسلمان عجم در دوره عراقی آشنا می‌کند و نمادی از علاقه وافر و کهن پایه ایرانیان و گویشوران فارسی به اسلام و مناسک آیینی آن است.

یادداشت‌ها

(۱) گزارش فنخا: دارای سه «قسم» و هر کدام دارای چند «فصل» کوتاه می‌باشد:

۱. آداب و نماز، دارای شصت و یک فصل؛
۲. بیان انواع طهارت، دارای بیست و یک فصل؛
۳. بیان تحداث و انجاس، دارای چهل فصل.

آغاز: الحمد لله الذي جعل الصلاة وسيلة إلى النجاة و سبباً لرفع الدرجات... پس از حمد خدای تعالی و درود مصطفی، همی گوید... که چون از بعضی کتب اصول فقه و فروع او خواندم

انجام: تر و خشک آن برابر است و این روایت در منظومه در باب اوست: تم المسنی طائر بلا حرج ×× و الاغتال واجب کیف احوج.

(۲) و آنچه را فرستاده [او] به شما داد آن را بگیرید و از آنچه شما را بازداشت بازایستید. (الحشر: ۷)

- (۳) رضی: خشنود. (غیاث اللغات) (یادداشت مؤلف) (از متن اللغة (مرضی: خوش و پسندیده. (منتهی الارب)
(۴) درباب تاریخ وفات احمد بن محمد الزاهد، قولی مبنی بر ۸۱۹ هجری قمری وجود دارد که به استناد ترقیمة این کتاب، آن قول صحیح نیست. (برای نمونه: محمود الجیمیلی، صهیب، ۱۴۱۶: مقدمه اثر)

منابع

- قرآن کریم.
- لغتنامه دهخدا.
- فرهنگ معین و فرهنگ عمید.
- آقاگل زاده، فردوس و مریم سادات غیاثیان، ۱۳۸۶، «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی»، **زبان و زبان شناسی**، دوره ۳، شماره ۵: ۳۹-۵۴.
- ابن اثیر، ابوالسعادات مجدالدین مبارک بن محمد بن محمد بن محمد شیبانی موصلی، ۱۴۰۳، **جامع الاصول من احادیث الرسول** (جامع الاصول)، محقق: عبدالقادر ارناؤوط: بیروت.
- ابن رشد حفید، ابوالولید محمد بن احمد بن محمد، ۱۴۰۹، **بداية المجتهد و نهاية المقتصد** (بداية فقه: در فقه تطبیقی عامه)، تحقیق: عبدالرؤوف سعد، بیروت: طه.
- ابن هلال ثقفی، ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی اصفهانی، **الجامع الصغير**، مخطوط.
- اخسیکتی، حسام الدین محمد بن عمر، **المنتخب في اصول المذهب** (اصول حسامی)، مخطوط.
- الإسیجایی، بهاء الدین محمد بن أحمد، ۱۴۲۱، **زاد الفقهاء** (شرح مختصر-قدوری)، تحقیق: عید بن محمد بن حمد الدوسری، الطبعة اولی، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- **الاستحسان**، مؤلف: ناشناس، مخطوط: دانشگاه تهران نسخه ۹/۷۶۹۹.
- الأقطع، امام أبی نصر أحمد بن محمد بن محمد البغدادي، ۱۴۲۸، **شرح القدوری**، تحقیق: ابراهیم بن محمد اکبر و د. صالح بن محمد السلطان، الطبعة الاولي، جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.
- الأوشي، سراج الدین أبو محمد علي بن عثمان بن محمد بن سليمان التيمي الفرغاني الحنفي، **الفتاوي السراجية** (فتاوی سراجی)، تحقیق: رضا الحق، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- البخاري، محمود بن احمد بن عبد العزيز ابن مازة الحنفي، بی تا، **المحيط البرهاني في الفقه النعماني** (محیط)، تحقیق: عبدالکریم سامی الجندی، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- البزدي، ابوالعسر محمد بن محمد، **اصول الدين** (اصول بزدي)، مخطوط.
- بغدادی، اسماعیل پاشا، بی تا، **هدية العارفين**، تحقیق: آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بیهقی، ابالقاسم ابو محمد اسماعیل بن حسین، **الشامل**، مخطوط.
- بیهقی، احمد بن علی، **تاج الاسامي** (تهذیب الأسماء - تاج الاسامی - تاج المصادر)، مخطوط.
- الترمذي، محمد بن علي بن الحسين بن بشر الحكيم أبو عبد الله، ۲۰۰۸، **نوادير الأصول في أحاديث الرسول صلي الله عليه و سلم**، باشراف: اسماعیل متولی عوض، قاهره: مکتبة الامام البخاری للنشر و التوزيع.
- **جامع المضمرات والمشكلات في شرح مختصر الإمام القدوري**، (جامع المضمرات)، مخطوط.
- الجصاص، أبی بكر الرازي، **شرح مختصر الطحاوي في الفقه الحنفي**.
- حاکم نيسابوري، امام الحافظ ابی عبد الله محمد بن عبدالله بن محمد بن حمدويه بن نعيم بن الحكم الضبي الطهماني المعروف بابن البيع، ۱۴۱۱، **المستدرک علی الصحيحين**، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، الطبعة الأولى، بیروت: دار الکتب العلمیة.

- الخطیب البغدادي، أحمد علي ثابت أبو بكر، ۱۴۱۷، **المتفق والمفترق** (متفق)، تحقيق: محمد صادق آيدن الحامدي، الطبعة الأولى، دار القادري.
- بخاري، طاهر بن أحمد بن عبد الرشيد، **خلاصة الفتاوى** (فتاوى خلاصه)، مخطوط.
- الزندويسي، علي بن يحيى البخاري، **روضة العلماء ونزهة الفضلاء**، مخطوط.
- السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة، **المبسوط**.
- سُلمى، عبد الرحمن، ۱۴۲۱، **حقائق التفسير**، فى المجموعة: مصادر التفسير عند السنة، تحقيق: سيد عمران، الطبعة الأولى، بيروت: دار الكتب العلمية.
- سمرقندى، نصر بن محمد، **بستان العارفين الموسوم بكتاب البستان**، مخطوط.
- السمرقندي الحنفي، الإمام أبي القاسم علاء الدين شمس نظر ابوبكر ممد بن احمد بن ابى احمد، **الأصول** (اصول فقه)، مخطوط.
- **فوائد العلائقة** (شرح
 علائق)، مخطوط.
- السمرقندي الحنفي، الشيخ الإمام الزاهد علاء الدين محمد بن أحمد، **تحفة الفقهاء فى الفروع الموسوم بتحفة الفقهاء**، مخطوط.
- السمرقندي نصر بن محمد بن أحمد أبو الليث الفقيه، المشهور بإمام الهدى، **نوادير الفقه**، مخطوط.
- السمرقندي، ابى الليث نصر بن محمد بن ابراهيم الحنفي، **فتاوى النوازل**، تحقيق: سيد يوسف أحمد، بيروت: دار الكتب العلمية.
- سمرقندى، مسعود بن محمود بن يوسف، **صلاة مسعودى**، مخطوط.
- السمرقندى، ناصر الدين أبى القاسم محمد بن يوسف الحسينى، بى تا، **الملتقط فى الفتاوى الحنفيه** (فتاوى مُلتَقَط)، تحقيق: محمود نصار و السيد يوسف أحمد، دارالكتب العلمية.
- ۱۴۲۱، **الفقه النافع فى فقه الحنفي** (نافع)، دراسة و تحقيق: د. ابراهيم بن محمد بن ابراهيم العبور، الطبعة الأولى، مكتبة العبيكان.
- السمرقندي، نصر بن محمد بن أحمد، أبو الليث الفقيه المشهور بإمام الهدى، **المختلف** (مختلف فقيه ابوليث)، مخطوط.
- شيبانى، محمد بن حسن، **الجامع الصغير فى الفروع** (جامع صغير خانى)، مخطوط.
- **الجامع الكبير فى الفروع** (جامع كبير او حدى)، مخطوط.
- طبرانى، سليمان بن احمد، بى تا، **كتاب الدعاء**.
- الطبرى، أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملي، **تهذيب الآثار و تفصيل الثابت عن رسول الله من الأخبار** (تهذيب)، تحقيق: محمود محمد شاكر، القاهرة: مطبعة المدني.
- الطحاوي، أبى جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الحنفي، **مختصر الطحاوي** (منتخب طحاوى).
- طيب، زهير و همكاران، ۱۳۹۹، «سبك شناسى مؤلفه‌هاى مؤثر بر سرشت ادبى در شرح مثنوى سرورى»، **فصل نامه تخصصى سبك شناسى نظم و نثر فارسى (بهار ادب)**، سال سيزدهم، ش ۱، پياپی ۴۷.
- العتايى، أبى نصر أحمد بن محمد البخاري الحنفي، **جامع جوامع الفقه** (فتاوى عتايى)، مخطوط فى مكتبة الظاهرية الأهلية بدمشق (۵۲۷۴).
- عمدة المغني و الطالب النبيه فى تصحيح التنبيه، مخطوط بدار الكتب المصرية.
- عمر بن عبدالعزیز، حسام الدين شهيد - امام، **الفتاوى الصغرى** (فتاوى صغرى)، تبويب: نجم الدين يوسف بن الحمد الخاصى الخوارزمى، مخطوط: جامعة الملك سعود تحت رقم ۱۸۸۴.
- غزالی طوسى، امام محمد، ۱۳۹۰، **کیمیای سعادت**، تحقيق: حسين خديو جم و همكاران، تهران: نگاه.

- غزالی، محمد بن محمد، **احیاء علوم الدین**، محقق: حافظ عراقی و عبد الرحیم بن حسین، دار الکتب العربی.
- الغزنوی، عبد الرب، **ملتسم الأخوان في فروع فقه الحنفي** (ملتسم)، مخطوط.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد طرخانی، **عیون المسائل**، مخطوط.
- القدوری، أحمد بن محمد بن أحمد بن جعفر بن حمدان أبو الحسین، ١٤١٨، **مختصر- القدوری في الفقه الحنفي** (قدوری)، تحقیق: کامل محمد محمد عویضة، الطبعة الأولى، دار الکتب العلمیة.
- القمی، محمد بن أبی بکر الجوغی البخاری الحنفی، **شريعة الإسلام**، مخطوط.
- زین الدین ابونصر، أبو القاسم احمد، **شرح الجامع الصغير للعتابی** (جامع صغیر عتابی)، مخطوط.
- کرخی، ابوالحسن، **الاصول التي عليها مدار كتب اصحابنا**، مخطوط.
- الکلوذانی، ابی الخطاب محفوظ بن احمد بن الحسن، ١٤٢٥، **الهداية على مذهب الإمام أبي عبد اله احمد بن محمد حنبل الشيباني**، تحقیق: دکتور عبد اللطیف همیم و دکتور ماهر یاسین الفحل، کویت: غراس للنشر و التوزیع.
- کُلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق مشهور به ثقة الاسلام، بی تا، **الکافی**، دار الحدیث.
- محقق حلی، جعفر بن حسن، ١٤١٣، **مسالك الافهام**، قم: مؤسسة المعارف الاسلامیة.
- المرغینانی، أبو المحاسن ظهیر الدین الحسن بن علی، **الفتاوی** (فتاوی مرغینانی) -----
- المرغینانی، علی بن أبی بکر بن عبد الجلیل الفرغانی أبو الحسن برهان الدین، بی تا، **الهداية في شرح بداية المبتدي**، تحقیق: طلال یوسف، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مطرزی، ابوالفتح ناصر الدین الخوارزمی، **المغرب في ترتيب المغرب** (مغرب)، مخطوط.
- مطلبی، محمد بن اسحق، **السير و المغازی**، مخطوط.
- المرغی، قاضی النعمان، **مختصر الايضاح**، مخطوط.
- المهدي، أبو العباس أحمد بن عمار، ١٤١٥، **شرح الهداية**، تحقیق: أصل هذا الكتاب رسالة ماجستير، مكتبة الرشد.
- الميدانی، أبی الفضل أحمد بن محمد، ١٣٤٦، **السامی في الأسامي**، چاپ اول، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ناشناس (از اهالی چین)، **الحقايق في أحكام الفقه بالفارسية** (قرن ششم)، مخطوط: کتابخانه پاریس P.2066.
- الناطقی، عمر بن محمد بن ابی بکر مُکَنِّي به ابو حفص، **واقعات ناطقی**، مخطوط.
- النسفی، أبو البرکات عبد الله بن أحمد، ١٤٣٢، **کنز الدقائق في الفقه الحنفي** (کنز)، تحقیق: د. سائد بکدش. -----
- نسفی، عمر بن محمد، **منظومة الخلافات** (منظومه)، مخطوط (مشمتمل بر اختلاف آرای فقهی ابوحنیفه، ابویوسف، شیبانی، زُفر بن هُدَیل، شافعی و مالک که به صورت منظوم و به ترتیب ابواب فقهی می باشد).
- نیشابوری، ابوالمظفر جمال الاسلام اسعد کرابیسی، **الفروق في فروع الحنفية** (فروق نیشابوری)، مخطوط.
- الیحصی، عیاض بن موسی بن عیاض بن عمرو السبتي أبو الفضل، بی تا، **مشارك الأنوار على صحاح الآثار** (مشارك الانوار)، المكتبة العتيقة ودار التراث.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی